

Bîrûnî'nin hayatı, eserleri, çalışma yöntemi ve dinlere bakışı hakkında önemli bilgiler veren bu eser hakkında birkaç şey söyleyerek yazımızı tamamlayacağız. Yazarın, çok yönlü bir bilim adamını ele almasından dolayıdır ki, Bîrûnî'nin hayatı ve kişiliği hakkında vermiş olduğu detaylı bilgiler oldukça önemlidir. Eserin yazılmış olduğu tarih göz önünde bulundurulursa, mevcut eserlerin orijinallerinin kullanılması ve oldukça ayrıntılı bir kaynakça kullanılması eseri zengin ve önemli kılmaktadır. Sonuç olarak, Bîrûnî'yi yakından tanıma imkânı vererek, onun eserlerine yönelik çalışmaların önünü açacak ve yol gösterecek nitelikte bir eserdir.

Beyza Aybike BENLİ

(Yüksek Lisans Öğrencisi,

Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü)

Emine Sonnur Özcan, Bilgi Büyücüsü Bîrûnî

(İstanbul: Ötüken, 2011), İkinci Basım, 159 s.

Ebu Reyhan el Bîrûnî hakkında, onun hayatını, bilimsel görüşlerini ve kişisel özelliklerini konu edinen “Bilgi Büyücüsü Bîrûnî” adını taşıyan eser 159 sayfadan oluşmaktadır. Eser bir önsöz ve temel olarak iki bölümü ihtiva etmektedir. Birinci bölümde Bîrûnî'nin yaşamı, ilmi kişiliği ve toplumsal konumuna dair bilgiler verilirken ikinci bölümde onun eserlerinden yapılan seçmeler verilmiştir. *Tahkîk mâ li'l- Hind/ Hindistan Tarihi, Asârü'l Bâkıye/ Eski Milletler Tarihi, Kitâbü's- Saydele fi't-Tıb Mukaddimesi ve Bîrûnî'nin İbn Sîna'ya Yöneltiği sorular ve İbn Sîna'nın cevapları* Bîrûnî'nin eserlerinden yapılan seçmeler kısmının içeriğini oluşturmaktadır.

Bîrûnî, eserde farklı bağlamlarda işaret edildiği üzere, bilime ve öğrenmeye karşı dur durak bilmeyen bir merak ve çalışma azmi ekseninde hayatını sürdürmüştür. Bilimsel faaliyetleri ile kişisel varlığı arasında sağlıklı bir irtibat kurarak zihinsel melekelerini tümüyle bilime adanmıştır. Bîrûnî'nin hayatı, kitabın ilk 72 sayfalık

kısmından anlaşıldığı üzere, hayatının amacı haline getirdiği bilimsel faaliyetleri ile bu bilimsel faaliyetlerin yerine getirilmesini mümkün kılacak bir ortam bulma gerilimi içerisinde geçmiştir. Bîrûnî İslâm medeniyetinin ve kültürünün zirve noktalarından olan Harezm bölgesinin Kâs şehrinin varoşlarında, 973 yılında, dünyaya gelmiştir. Bu şehir Türklerin yoğun bir biçimde yaşadığı bir yer olmasının yanında, yazarın ifadesine göre, kadîm Harezm ülkesinin merkeziydi. Harezm bölgesiyle ilgili olarak verilen bilgilerden bir diğeri de bölgenin önemli bir ticaret merkezi olduğu yönündedir. Çok kültürlülüğe imkân verecek derecede farklı unsurları barındıran bu bölgede farklı diller konuşulmaktaydı ancak ilim dili, dönemin genel durumuna benzer biçimde, Arapça idi.

Yaşadığı bölgeyle ilgili verilen bilgilere ek olarak kitapta Bîrûnî'nin şahsıyla ilgili bilgilere de yer verilmektedir. Bîrûnî'nin annesi ve babası O çok küçük yaşlardayken vefat etmiştir. Bîrûnî ismi Farsça'da dış anlamına gelen "bîrûn" kelimesinden türemiştir. Zira Bîrûnî, Kâs şehrinin dışında doğmuştur. Bu bilgi üzerinde durulduğunda Bîrûnî'nin doğma büyüme bir saraylı olmadığı söylenebilir. O kendisini geliştirmek ve yetiştirmek suretiyle dönemin büyük devlet adamlarının dikkatini çekmiştir. Bîrûnî'nin öğrenme kabiliyeti daha öğreniminin ilk dönemlerinde ortaya çıkmış ve sergilediği dehâ hanedanlık ailesine dek ulaşmıştır. Onun yeteneğinin methini duyan Ebû Nasr Mansûr bin Irâk, Ebû Reyhan'ı himayesine almıştır. Bu himaye Bîrûnî'nin yetişmesi ve bilgi birikiminin gelişmesine katkı sağlamıştır. Ebû Reyhan, bu dönemde, farklı dillerde birçok eseri okuma ve tetkik etme imkânına sahip olmuştur. Ayrıca VIII- IX. asırlarda önemli bilgilerin yetiştiği bir ilim merkezi olan Harezm'in ilmi havasını teneffüs etmesi onun gelişimine etki eden faktörlerden bir tanesidir. Bîrûnî'nin Ebû Mansûr'un himayesindeki ilim yolculuğu 22 yaşına gelinceye kadar devam etmiştir. 995 senesinde Memûnîler Harezm'i işgal edince Ebu Reyhan Kâs şehrini terk etmek zorunda kalmış ardından yaşadığı bir kararsızlık dönemini takiben, yazarın ifadesiyle, seçimini ilimden yana kullanarak Rey şehrine gitmiştir. Bîrûnî burada, başka bilginler tarafından da yaklaşık olarak aynı dönemlerde bulunduğu ifade edilen, sekant teoremini bulmuş ve bunu hâmesi Ebû Mansûr'a ithaf etmiştir. Rey şehrinde sıkıntılı bir dönem geçiren Ebû Reyhan, ilk eseri olan Asâru'l Bâkiye'yi yazdığı Kâbûs bin Vaşmgir'in sarayına intisap etmiştir. Onun İbn Sîna ile mektuplaşmaları da bu döneme rastlamaktadır. Bîrûnî, ülkesinden ayrı geçirdiği bu zaman diliminin ardından,

Memûnî hükümdarı Ebu'l Hasan'ın veziri Suheylî'nin davetine icabet etmiştir.

Suheylî dönemin ünlü bilim adamlarını sarayında toplamıştı. Bîrûnî ilmi çalışmalarına bu sarayda devam etti ancak dönemin tarihsel olayları sonucunda Memûnîler, Gazneliler tarafından yıkıldı. Bîrûnî bu dönemde Memûnîlerin iç sorunlarına dair politik görevler üstlenmiş; hitabetinin ve ikna ediciliğinin gücü dolayısıyla 'altın ve gümüş dilli' olarak vasıflandırılmıştır. Ebû Reyhan'ın Memûnîler cephesindeki bu aktif durumu, Sultan Mahmut'un Memûnîleri mağlup etmesinden sonra, onun aleyhine bir duruma dönüşmüş ve Ebû Reyhan sürgüne gönderilmiştir ancak daha sonra ünlü bilginin ününü duyan Sultan Mahmut Bîrûnî'yi himayesine almıştır. Bîrûnî Gazne'de kaldığı iki yıl esnasında Hint matematiği ve astronomisi üzerine çalışmıştır. O bu dönemde Sanskritçeye yönelmiş ve bildiği diller arasına bu dili de eklemiştir. Yine bu dönemde Bîrûnî, Hindistan'a seyahatler düzenleyerek Hint kültür ve bilimini yerinde görek bu konudaki bilgi ve birikimini arttırmıştır.

Yazar, Gazneli Mahmut'un himayesinde geçirdiği on üç yılı, Bîrûnî'nin büyük eserlerini tamamladığı yıllar olarak vasıflandırmaktadır. Ebû Reyhân, 1025 yılında *Kitabût't- Tahdîd* (Şehirlerin koordinatlarının belirlenmesi) tamamlamıştır. Bu eserinde o, bugün jeodezi olarak bilinen bir ilim dalı keşfettiğini öne sürmüştür. Bîrûnî'nin bu iddiası aslında hem kendi bilimsel konumunun ulaştığı noktayı göstermekte hem de İslâm dünyasının o dönemde ulaştığı konum hakkında bilgi vermektedir. Zira Bîrûnî'nin yeni bir bilim dalı keşfettiğine dair iddiası, Bîrûnî'nin kendisinden önceki bilgi birikimini alarak bu bilgi birikiminin üstüne çıktığı şeklinde okunabilir. Yeni bir bilim dalı keşfetmek için önceki bilim adamlarının eserleri üzerine yalnızca çalışmak yeterli değildir. Yeni bir sorunsalın var olduğunu ve bu sorunsala geçmiş bilim adamlarınca işaret edilmediğini iddia etmek için geçmişe dair bilginin eleştirel bir süzgeçten geçirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda işaret edilebilecek bir değer husus, Bîrûnî'nin ulaştığı seviyenin altında yatan başka sebepler olduğudur. Zira Ebû Reyhan'ın yetişmesini sağlayan ortam ve hükümdarların veya büyük devlet adamlarının desteği olmaksızın bu derece büyük bir dehanın yetişmesi yalnızca kaderin bir tecellisi olarak okunabilirdi. Büyük ilim adamlarının büyük otorite ve güçlerle olan ilişkisi yalnızca Bîrûnî özelinde değil İslam dün-

yasında ve tarihinde yetişen birçok merkezi figürde görülebilir. Örneğin Gazali, İbn Sîna ve İbn Haldun gibi kendi dönemleri ve kendilerinden sonraki dönemlerde düşünce tarihi açısından farklılık yaratan düşünürler, her ne kadar inişli çıkışlı ve farklı mahiyetlerde olsa da, devlet otoritesiyle bir birliktelik içerisinde olmuşlardır. Bîrûnî özelinde bu ilişki, kitabın konuyla ilgili ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla, tipik bir bilim adamı- devlet ilişkisi içerisinde cereyan etmiştir. Sultan Mahmut'u, yazarın ifadesiyle, tipik bir "gelecekçi Sünnî" (s. 37) olmasına rağmen Bîrûnî'ye kayıtsız kalamamaya iten saik, bilgi ile güç arasındaki zorunlu ilişki olarak okunabilir. Burada, yazarın Sultan Mahmut'un "gelecekçi bir sünnî" oluşuyla onun Hint ilimlerine ilgi duymayışı arasında doğrudan ilişki kurması, dikkat çeken bir husus olarak göze çarpmaktadır. Sultan Mahmut'un Bîrûnî'yi himaye etmesinin arkasındaki nedenler, çoğaltılabilir ancak yazarında ifade ettiği üzere, bunların en belirginini Bîrûnî'nin döneminde önde gelen bir bilim adamı olmasıdır. O yine Sultan Mahmut'un himayesinde olduğu dönemde, 1029 yılında *Kitâbu't Tefhîm* isimli matematik, coğrafya ve astronomi gibi farklı ilimlere dair bilgiler içeren eserini kaleme almıştır. Ebu Reyhan'ın ünlü eseri *Tahkik mâ li'l Hind* ise Sultan Mahmut'un ölümünden sonra, 1030 senesinde, tamamlanmıştır. Sultan Mahmut'un ölümünden sonra ise Bîrûnî Gaznelilerin hükümdarı Sultan Mesut'un himayesinde çalışmalarına devam etmiştir.

Yazar'a göre Sultan Mahmut'un ölümünden sonra tahta geçen hükümdar Sultan Mesut dar görüşlü bir hükümdardı ancak yazarın işaret ettiği bu dar görüşlülük onu Bîrûnî'ye bigâne kalmaya sevk etmemiştir. Yine yazarın ifadesine göre, Sultan Mesut'un astronomi ve diğer ilimlere düşkünlüğü, onu sarayında bir âlimler topluluğu oluşturmaya sevk etmiş Bîrûnî'de onun sarayında bulunan âlimler içerisinde yer almıştır. Bîrûnî, bu dönemde Sultan Mesut'a ithaf ettiği *Kanûnü'l- Mesûdî* adındaki astronomi, coğrafya ve matematik gibi birçok farklı bilimlerde *Kanun* yani ansiklopedi tarzında hazırladığı eserini yazmıştır. Bu eserin yazımının ardından, yazarın aktardığına göre, Sultan Bîrûnî'ye bir fil yükü gümüş altın para verecek onu ödüllendirmek istemiş; ancak Bîrûnî, "*dünya malında gözü olmadiğini*" söyleyerek bu teklifini geri çevirmiştir. Bu olay Bîrûnî'nin bilim karşısında, maddi çıkar ve refahın araçsallığına dair gösterdiği ahlaki bir tavır olarak okunabilir.

Sultan Mesut'un Gazneliler devletinin yaşadığı iç ve dış sıkıntılar dolayısıyla problemlili bir dönemin ardından esir alınarak öldürülmesini takiben, tahta çıkan Sultan Mevdûd ile Bîrûnî arasında, diğer sultanlara benzer biçimde, iyi ilişkiler hüküm sürmüştür. Yazarın belirttiğine göre Bîrûnî, Sultan Mevdûd'a ithafen *Kitâbu'l-Cemâhîr fî Mârifeti'l Cevâhîr* adlı mineraloji ve çeşitli ilim dallarına ait bir eser ve bu eserin yanında Sultan'ın güzel huylarına dair *Kitâbu'd Destûr* adlı bir eser kaleme almıştır. Yine bu dönemde Bîrûnî farmakoloji hakkındaki eseri *Kitâbü's- Saydale* adlı en önemli eserlerinden bir tanesini yardımcısı Nehşei'ye dikte ettirerek yazdırmıştır.

Coğrafya'dan farmakolojiye tarih felsefesinden matematiğe çok farklı dallarda eserler veren büyük bilgin Bîrûnî'nin ilmi kariyer ve kişiliğinin merkezi ilgisini, Yazarın- E. S. Kennedy tarafından yazılan *Dictionary of Scientific Biography* adlı ansiklopedi maddesine dayanarak- verdiği grafikten hareketle bakılacak olursa, astronomi oluşturmaktadır. Bu grafiğe göre Ebû Reyhan astronomi ile ilgili olarak 8'i büyük çapta olmak üzere toplamda 35 eser vermiştir. Bîrûnî, astronomiye olan bu ilgisini bilim din ilişkisi içerisinde haklılaştırarak kendisine yöneltilen eleştirileri bertaraf etmeye çalışmıştır. Ona göre astronomi ve diğer ilimler Allah'ın yarattığı varlıklar üzerine düşünmek anlamına geldiği için din açısından mahzurlu değil bilakis teşvik edilen bilimlerdir. Bîrûnî, astronomiye olan ilgisini yalnızca yazmış olduğu eserlerle değil aynı zamanda yapmış olduğu farklı rasatlarla (gözlem) da ortaya koymuştur. Yazar'a göre, Bîrûnî'nin *Kânûnu'l Mesûdî* adlı eseri onun astronomi dalındaki şaheseridir ve İbn Sîna'nın tıp alanında yazdığı *Kânûn'un* astronomi alanındaki muadilidir. Ebû Reyhan'ın ilmi kişiliğinin hakkında yazar, onun yapmış olduğu bir dizi bilimsel keşiften bahsetmektedir. Bunlara, Maddelerin yoğunluğunun ve yer kürenin yarıçapının ölçülmesi gibi önemli çalışmalar, örnek olarak verilebilir.

Klasik anlamda aklî ilimler olarak nitelendirilen ilimlerin doğa bilimleri ve matematik alanında yoğunlaşan Bîrûnî, *Tahkîk mâ li'l Hind, Asâru'l Bâkiye, Ahbâru'l Harezmi* gibi tarih ve sosyal bilimler sahasında değerlendirilebilecek eserlerinde toplum felsefesiyle ilgili görüşler öne sürmüştür. Yazarın ifadesine göre, Bîrûnî'nin anlayışında toplumun temelini iktisadi ilişkiler oluşturmaktadır. Toplumun iktisadi temelde ele alma düşüncesi Bîrûnî'nin tarih anlayışında da kendisini göstermektedir. Ebû Reyhan'a göre toplumsal olayların açıklanmasında dini yaklaşım ve açıklamalara yönelmek

doğru bir metot değildir. Bu yaklaşımıyla Bîrûnî, İbn Haldun'dan yaklaşık 400 sene önce yaşamasına rağmen onun düşüncelerini önceler gibi görünmektedir. Her ikisi de tarih üzerine eserler vermiş olan bu iki düşünürün tarih anlayışlarının benzerlik ve farklılıkları ise ayrı bir araştırma olarak ele alınması gereken bir konudur.

Bîrûnî'nin hayatı ve ilmi kişiliğinin ele alındığı birinci bölümün ardından kitabın ikinci bölümünde Bîrûnî'nin eserlerinden seçmeler verilmektedir. İlk olarak *Hindistan Tarihi* adlı eserden yapılan seçmelerde Bîrûnî'nin Hindistanı betimleyici bir şekilde tanıttığı görülmektedir. Hindistan'ın coğrafi özellikleri, orada yaşayan halklar ve kültürlerine dair bilgiler bu eserden yapılan seçmelerin konusunu oluşturmaktadır. Ayrıca seçmelerin bu bölümünde Türklerle ilgili bazı bilgilerin verildiği görülmektedir. Bîrûnî'nin *Hindistan Tarihi* adlı eserinden yapılan bu seçmelerin içeriğinden onun çok yönlü ve kapsayıcı metodolojisinin anlaşılması mümkündür. Örneğin Bîrûnî Hint kültürünü ele alırken onun farklı bir kültür olan İslam dinine mensup kişilere değişik ve ilginç gelebilecek ölü yakma âdeti gibi adetlerini ele almaktadır. Hint kültüründeki ölü yakma âdetiyle Yunan gömme ve yakma adetlerini kıyaslamaktadır. Dini anlayışla ilk bakışta çelişkili görülebilecek bir biçimde Bîrûnî, ölülerin açık havada bırakılması âdetinin onların gömülmesi âdetinden daha önce olduğunu ifade etmektedir. Burada Bîrûnî antropolojik bir biçimde ve bir kültür(Hint Kültürü) ile ilgili değerlendirmelerine temel olacak şekilde "ölüleri gömme" konusunu ele almakta ve incelemektedir. Bu inceleme biçimi Bîrûnî'nin tarih, toplum ve din konularını ele alışı hakkında ipucu vermektedir.

Ebû Reyhan'ın *Hindistan Tarihi*'nin ardından onun yine tarih ve tarihin yöntemine dair konuları ele aldığı *Eski Milletler Tarihi* adlı eserinden kısa bir seçme yapılmıştır. Bu seçmede, ilk olarak Bîrûnî'nin dua ve niyazla başladığı ardından toplumsal fenomenleri incelerken tarih biliminin nasıl bir karşılaştırma yolu izlemesi gerektiği konusuna geçtiği görülmektedir. *Eski Milletler Tarihi* adlı eserden yapılan seçmede Bîrûnî'nin bilimsel yöntemine dair bilgilerde mevcuttur. Ona göre tarihsel konularda ve problemlerde yargıya varmak ve içinden çıkılması zor meseleleri çözmek için yakından uzağa doğru giden ve farklı rivayetleri bir araya toplayan bunları tashih ve tenkit eden bir metot izlenmelidir. Bîrûnî'nin tarih ilminin işleyişine dair verdiği bilgilerden hareketle onun bu bilimde tümevarımcı bir yöntemi benimsediği söylenebilir.

Yazar, muhtemelen Bîrûnî'nin farklı alanlardaki düşüncelerini serimlemek adına, onun tarihle ilgili kitaplarından yaptığı seçmelerinin ardından eczacılık (farmakoloji) alanında yazmış olduğu *Kitâbu's- Saydale fi't-Tıb* adlı eserin mukaddimesinden seçmeler yapmıştır. Bu seçmeler, ilaçların sınıflandırılması, farklı bitkilerden ilaçların nasıl elde edileceği ve bitkilerin özellikleri, konularından oluşmaktadır. Bîrûnî, bu kitabında ilaçların kuvvetlerinin neler olduğundan konunun genişliği dolayısıyla bahsetmeyeceğini ifade etmiştir. Yine bu seçmelerde Bîrûnî ilaçların isimlerini açıklamak ve bu isimlerle ilgili karışıklıkları ortadan kaldırmak adına etimolojik tahliller ve konuyla ilgili kelimelerin anlamlarına dair sınırlamalar yapmaktadır. Bîrûnî'nin genel tasnifine göre, gıdalar üçe ayrılmaktadır. İlk olarak acı olmayan ve kolayca tüketilen yiyecekler gelmektedir. İkinci olarak, genel itibarıyla acı fakat tedavi edici özelliğe sahip gıdalar gelmektedir; bunlara ilaç denilmektedir. Üçüncü olarak ise tamamıyla zararlı olan ve öldürücü olan gıdalar gelmektedir; bunlarda zehirlerdir. Kısacası *Kitâbu's Saydale'*den yapılan seçmelerde Bîrûnî ilaçlar ve ilaçların nasıl kullanılacağı konularına işaret etmektedir.

Bîrûnî *Saydale'*de eski tıpçılara isimlerini zikrederek değinmekte ve onun düşünce dünyasını anlamak adına önemli bir tespitte bulunmaktadır. Bîrûnî'nin buradaki ifadesine göre, her milletin kendisine göre ilerde olduğu bir alan vardı. Yunanlılar bilimde şöhret bulmuşlardı. Doğuda ise Hintliler dışında bilimi kendisine şiar edinen ve onu geliştirerek ileri taşıyan bir kavim hiç olmamıştı. Bîrûnî'nin bu düşüncelerinden onun Çin medeniyeti hakkında bilgi sahibi olmadığı anlaşılmaktadır. Doğu biliminin ve kültürünün Hint dışındaki diğer önemli temsilcisi Çin Medeniyetinin bilim ve düşünce alanına birçok katkıda bulunduğu bilinmektedir; fakat Bîrûnî, en azından bu ifadesinde, Çin Medeniyetini istisna etmeksizin bütün doğu hakkında bir genellemede bulunmuştur.

Seçmeler kısmının son parçasını oluşturan Bîrûnî ve İbn Sîna arasındaki soru ve cevaplar, fizik ilmiyle ilişkilidir. Burada yer yer Bîrûnî Aristoteles ve İbn Sîna'yı feleklerin hareketiyle ilgili konularda eleştirmektedir. İki bilim adamı felekler konusunu temele alarak, feleklerin maddesi, hareketi yapısı ve yeryüzüyle ilişkileri konularını tartışmaktadırlar. Bu tartışmalar esnasında her iki bilim adamı da, yer yer epistemolojik ve ontolojik bazı ifadelerde bulunmaktadır.

Genel hatlarıyla incelenmeye gayret edilen “Bilgi Büyücüsü Bîrûnî” adlı eser, Bîrûnî’nin biyografisinin verildiği ilk bölümde akıcı ve kolay anlaşılır bir mahiyet arz etmektedir. Eserin ikinci kısmında ise Yazar’ın da birçok kez işaret ettiği üzere tercüme zorluklarından kaynaklanan eksiklikler vardır. Kitabın resim ve tablolarla zenginleştirilmesi okuyucunun bu büyük bilim insanının hayatının semeresini takdir edebilmesini ve zihninde tecessüm ettirebilmesini sağlaması dolayısıyla kitabın anlaşılır olmasına katkıda bulunmaktadır. Ayrıca eser, Gutas gibi bazı yazarlarca, eksik bir biçimde, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür* olarak tanımlanan X. asır İslam bilim ve düşünce mirasının Bîrûnî ve onun yetiştiği çevre olan Harezmi göz önüne alındığında Hint düşüncesinden de ciddi anlamda etkilendiğini ve yalnızca Yunanca değil *Hintçe* düşüncenin de İslam dünyasında yaşamış bilim adamları tarafından ciddiye alınarak süzgeçten geçirildiğini göstermektedir.

Rıza Tevfik KALYONCU

(Arş. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı)

